علمی - پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال بیست و دوم، شمارهٔ ۸۷ «ویژهٔ پژوهش‌های قرآنی»، تابستان ۱۴۰۴، ص ۲۸-۴۶

شاعری اهل بیت علیهم‌السلام از منظر تاریخ و روایات

باقر قربانی زرّین[1]

چکیده: شعر در ادبیات جهان مقامی بس والا دارد، در میان قوم عرب نیز شاعر بسان رئیس قبیله رأیی نافذ داشت. با نزول قرآن کریم مخالفان دین و پیامبر قصد داشتند که با انتساب پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به شاعری اساس وحی را متزلزل سازند. از این رو قرآن کریم به صراحت شاعر و کاتب بودن پیامبر را نفی می‌کند. از دیگر سو پیروان شاعران را گمراهان می‌داند مگر شاعرانی که ایمان آورده و نکوکار باشند. در این میان با توجه به این مباحث آیا می‌توان گفت که اهل بیت علیهم‌السلام شعر می‌سرودند؟ منابع دست اوّل تاریخی و روایی ابیاتی را از آن حضرات نقل کرده‌اند. واکاوی نظری شاعریِ اهل بیت علیهم‌السلام و مباحث مطرح شده در این منابع و برخی تفاسیر قرآن کریم اساس این نوشتار را تشکیل می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: قرآن، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله، شعر، سروده‌های اهل بیت علیهم‌السلام، منابع تاریخی و روایی.

---

* دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۲.

۱. استاد گروه زبان و ادبیات عربی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مقدمه

شعر بر روح و جان آدمیان تأثیر گذار است. نمونه‌های فراوانی از این تأثیر در تاریخ ثبت شده است. نظامی عروضی سمرقندی (م. قرن ۶ق) آورده است که احمد بن عبد الله خُجِستانی را پرسیدند که تو مردی خربنده بودی، به امیری خراسان چون افتادی؟ وی در پاسخ گفته بود که دو بیت از سرودۀ حنظلۀ بادغیسی را خواندم و داعیه‌ای در من پدید آمد که توانستم از خربندگی به امیری رسم. به گفتۀ نظامی عروضی (۱۳۴۲ ش، ص ۴۲ - ۴۴) «در عرب و عجم امثال این بسیار است».

ماندگاری شعر در اذهان و انتشار سریع آن در میان مردمان از دلایل تفضیل آن بر نثر است، تا بدانجا که گفته شده هیچ چیز به مانند شعر نمی‌تواند به سرعت سیر کرده و آفاق را در نوردد، از این رو شاعران را امیران سخن و شعر را زبان روزگاران لقب داده‌اند (عسکری، بی‌تا.، ص ۱۴۳ – ۱۴۴؛ میدانی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۱۴۳).

به تعبیر یکی از صورت گرایان روسی، شعر «رستاخیز کلمه ها» است زیرا در زبان روزمره کلمات به گونه‌ای به کار می‌روند که اعتیادی و مرده‌اند و توجه کسی را جلب نمی‌کنند ولی در شعر با مختصر پیش و پس شدنی، این مردگان زندگی می‌یابند (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶ ش، ص ۵).

در میان قوم عرب شعر و شاعری اهمیتی ویژه داشت. در دوران جاهلیت، شعر دیوان علم عرب و منتهای حکمتشان به شمار می‌آمد (ابن سلّام جُمحی، ۱۹۸۰م، ج ۱، ص ۲۴). عبارت «الشعرُ دیوانُ العربِ» بیانگر این جایگاه بود (ابوزید قرشی، ۱۹۸۱ م.، ص ۳۴). ابو فِراس حَمْدانی (م. ۳۵۷ ق)، شاعر شهیر دورۀ عباسی، در سروده‌ای «عنوان الادب» را نیز بر این عبارت افزوده است:

الشعرُ دیوانُ العرب أبداً وعنوانُ الادب

(ابو فراس حمدانی، ۲۰۰۳م، ص ۱۷۵)

ابن عباس نیز در تفسیر واژگان غریب قرآن با استدلال به همین عبارت «الشعر دیوان العرب» از سروده‌های عرب شاهد می‌آورد (ابن رشیق، ۱۹۸۱ م، ج ۱، ص ۳۰). به گفتۀ جاحظ (۱۹۶۹م، ج ۱، ص ۷۱ - ۷۲) هرامّتی برای نگاهداری و پاسداشت میراث کهن خود به روشی

دست می‌یازد، در میان قوم عرب نیز برای جاودانه ساختن این میراث، از شعر و کلام مقفّی یاری گرفته شد.

گفتنی است که یکی از مهم ترین وظایف قبایل، حمایت از شاعران بود. آنگاه که فردی در قبیله توان سرایش شعر می‌یافت و قدرت شاعری در او هویدا می‌شد، در میان افراد قبیله شور و شعفی وصف ناپذیر پدید می‌آمد و همگان به جشن و پایکوبی مشغول می‌شدند و از دیگر قبایل هیأت‌هایی برای تهنیت به سوی آن قبیله فرستاده می‌شد و بسان مراسم عروسی اطعام صورت می‌گرفت (ابن رشیق، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۶۵-۶۷). شاعرانْ زبان قبیله بودند و به هنگام جنگ یا دیگر تصمیمات مهم رأیشان نافذ بود (نک: طبری، ۱۹۶۲ - ۱۹۶۷ م، ج ۳، ص ۵۳۳). گاه می‌شد که همهٔ افراد قبیله، از صغیر و کبیر، سروده‌ای را که در دفاع از قبیلهٔ آنان سروده شده بود، از بر می‌کردند تا بدانجا که مایهٔ سرزنش دیگر قبایل می‌شد؛ مانند قبیلهٔ بنی تَغلِب که معلّقهٔ عمرو بن کلثوم را از برداشتند و شاعری آنان را بدین سبب هجو کرده بود (برای تفصیل، نک: ابو الفرج اصفهانی، ۱۳۸۳ ق، ج ۱۱، ص ۵۴).

طرح مسأله

معجزهٔ جاوید پیامبر اسلام ﷺ با توجه به جایگاه سخن، از جنس کلام، قرآن کریم، قرار داده شد؛ همان سان که در روزگار حضرت موسی کلیم، شکافتن دریا، ید بیضا و ابطال سحر ساحران معجزهٔ آن حضرت شد (نک: قرآن کریم، آیات ۵۰ بقره، ۱۱۳ - ۱۲۰ اعراف، ۲۲ طه) و احیاء مردگان و علاج بیماری‌های صعب العلاج نیز به عنوان معجزهٔ حضرت عیسی مسیح مطرح شد (نک: قرآن کریم، آیات ۴۹ آل عمران، ۱۱۰ مائده). این گونه بود که با توجه به جایگاه شعر و سخن، معجزهٔ پیامبر اسلام نیز قرآن قرار داده شد (برای تفصیل، نک: ابن قتیبه، ۱۳۹۳ق، ص ۱۲، ۱۷-۱۸).

طرح این پرسش در اینجا بایسته است که چرا پیامبر اسلام از شاعری نهی شد و چرا مخالفان اسلام قصد داشتند با انتساب پیامبر به شعر و شاعری دعوت قرآنی را باطل کنند؟ مقدمتاً باید گفت: از آنجا که اساس شعر بر تخیّل استوار است، لذا لزوماً با حقیقت و واقع مطابق نیست و در بسیاری از موارد در برابر خردورزی و استدلال قرار می‌گیرد (نک: ارسطو،

۱۳۳۷ ش، ص ۱۷۶). از روزگار ارسطو تا زمان نظریه پردازان مسلمان، تخیّل جزئی از ماهیت شعر و دلیل نیکویی آن دانسته شده است. برای نمونه ابن سینا (۱۹۵۳ م، ص ۱۶۱) و خواجه نصیر الدین طوسی (۱۳۶۷ ش، ص ۵۸۶، همو، ۱۳۸۹ ش، ص ۳-۴) دو تن از این نظریه پردازان‌اند.

این نکته نیز شایان توجه است که دروغ گفتن از اموری است که نزد همگان، مذموم و نکوهیده است، اما در شعر باعث حُسن وجودت آن به شمار می‌آید؛ تا بدانجا که دروغ را از فضائل شعر دانسته‌اند (ابن رشیق، ۱۹۸۱ م، ج ۱، ص ۲۲)، و عبارت «أَحْسَنُ الشّعرِ اَکْذَبُه» را بر زبان جاری ساخته‌اند (قدامة بن جعفر، بی‌تا، ص ۹۴؛ باقلّانی، بی‌تا.، ص ۱۷۳؛ راغب اصفهانی، بی‌تا.، ص ۲۶۲). از آنجا که شعر با دروغ آمیخته بود، بت پرستان و کافران، پیامبر را شاعر می‌نامیدند تا ایشان را به کذب نسبت دهند. بدین جهت بود که قرآن کریم گمراهان را پیروان شاعران معرفی کرده است (راغب اصفهانی، همانجا). آیهٔ ۲۲۴ الشعراء: «وَالشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ» دربارهٔ افرادی نازل شد که می‌خواستند دین خدا را به تحریف کشند و با فرمان‌های الهی به مبارزه برخیزند و همانان بودند که مردم را پند می‌دادند ولی خویشتن پند نمی‌پذیرفتند، امر به معروف می‌کردند ولی خویشتن عامل آن نبودند (قمی، ۱۳۸۷ ق، ج ۲، ص ۱۲۵). غالباً سخنان شاعران بر باطل و کذب استوار بود و آنان در هجو و پرده دری بی‌پروا بودند و آبروی افراد را می‌ریختند و کسانی را که نباید، می‌ستودند (زمخشری، ۱۹۹۵ م، ج ۳، ص ۳۴۳ - ۳۴۴).

اما همهٔ شاعران بر این منوال نبودند، بلکه شاعرانی بودند که با سروده هایشان از اسلام و پیامبر دفاع می‌کردند. لذا پس از آیهٔ ۲۲۴ الشعراء در آیهٔ ۲۲۷ همان سوره استثنایی مطرح شد: «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا» تا شاعرانی که دربارهٔ توحید، مدح پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله، حکمت، زهد، پند و آداب نیکو شعر می‌سرودند، از حکم پیروی گمراهان مستثنی شوند. از این رو آنگاه که شاعران مدافع پیامبر، ناراحت و گریان به دلیل مذمّت قرآن از شاعران به نزد پیامبر رفتند، پیامبر با توجه به همین استثنای مطرح شده، آنان را دلداری داد، و در حقّ آنان دعا کرد و فرمود که شعر شاعران در هجو دشمنان اسلام و قرآن، از تیر و تیغ جنگجویان و مجاهدان کاری تر است[1] (برای تفصیل و ذکر نمونه‌ها نک: ابن رشیق،

۱. دربارهٔ «اسلام و شعر» آثار مستقلّی با همین عنوان نگاشته شده است، از جمله: یحیی جبّوری، الاسلام والشعر، بغداد، مکتبة النهضة ۱۹۶۴م؛ سامی مکی العاني، الاسلام والشعر، کویت، عالم المعرفة ۱۹۸۳ م.

۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۳۱؛ زمخشری، ۱۹۹۵م، ج ۳، ص ۳۴۴ - ۳۴۵؛ ابن کثیر، ۱۴۲۱ق، ج ۱۰، ص ۳۸۶ - ۳۸۸).

پیامبراکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله و سلم در بیانی «اَقلّ و اَدلّ» فرمود: «إنّ مِن البَیانِ لَسِحْراً، وإنّ منَ الشّعرِ لَحِکماً، وقیل: لَحِکمةً» (صدوق، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۳۷۹؛ ابوزید قرشی، ۱۹۸۱ م، ص ۳۴؛ ابن رشیق، ۱۹۸۱ م، ج ۱، ص ۲۷). به علاوه این سخن پیامبر خطاب به حَسّان بن ثابت انصاری دلیلی استوار در حمایت از شعر متعهد است: مادامی که از ما حمایت می‌کنی و از اسلام دفاع، پیوسته روح القدس همراه تو خواهد بود (ابن سَلّام جُمَحی، ۱۹۸۰م، ج ۱، ص ۲۱۷؛ کلینی، ۱۴۰۱ق، ج ۸، ص ۱۰۲). امام باقر علیه‌السلام شبیه همین تعبیر را دربارهٔ کُمَیت بن زید اسدی، بزرگ شاعرشیعی در دورهٔ اموی، به کار برد: مادامی که دربارهٔ ما می‌گویی، پیوسته مؤیّد به روح القدس خواهی بود (کشّی، ۱۳۴۸ ش، ص ۲۰۷-۲۰۸). در راستای حمایت از شعر نکو، پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله و سلم به کعب بن زُهَیر رَدای خود را به عنوان صله برای سرودن قصیدهٔ «بانتْ سُعاد» هدیه داد (ابن سلّام جمحی، ۱۹۸۰م، ج ۱، ص ۱۰۳). تعبیر منوچهری دامغانی (۱۳۷۰ ش، ص ۱۳۱) در این باره زیباست:

ور عطا دادن به شعر شاعران بودی فسوس احمد مرسل ندادی کعب را هدیه ردا

حضرت علی علیه‌السلام نیز آنگاه که مستمندی را مالی عطا کرد و سپس آن مستمند با سرودن شعر از آن حضرت سپاسگزاری نمود، حضرت به کارگزارش فرمود که پاداش او را بیشتر کن (ابن رشیق، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۲۹). امام سجّاد علیه‌السلام فرزدق شاعر را بابت سرودن قصیدهٔ مشهور میمیّه، صله‌ای عطا فرمود (مفید، ۱۴۰۲ق، ص ۱۹۳؛ تنوخی، ۱۴۱۲ق، ص ۸۸). ماجرای صلة امام رضا علیه‌السلام نیز به دِعْبل خُزاعی بابت سرودن قصیدهٔ تائیه بسی خواندنی است (نک: کشّی، ۱۳۴۸ ش، ص ۵۰۵؛ صدوق، ۱۴۳۷ ق، ج ۲، ص ۴۸۸ - ۴۹۰). بیان دیگری از پیامبر اسلام بسیار راهگشاست: شعر سخنی است که می‌تواند نکو باشد، آنگاه که موافق با حق گردد و در غیر این صورت فایده‌ای در آن نهفته نیست، از این رو شعر می‌تواند خبیث یا طیّب باشد (ابن رشیق، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۲۷).

پیامبر اکرم در موارد متعددی سروده‌های نیکوی شاعران را تحسین می‌کرد:

سرودهٔ عموی گرامی‌اش جناب ابو طالب (نک: ابن هشام، ۱۳۵۵ ت، ج ۱، ص ۳۰۰)، سرودهٔ لبید بن ربیعة عامری (نک: مصباح الشریعة ومفتاح الحقیقة، ص ۱۴۸)، و شعر سُحَیْم عبد بنی

الحَسْحاس، شاعر عرب قرن اوّل (نک: ابن حجر عسقلانی، ۱۳۲۸ ق، ج ۲، ص ۱۱۰).

اهل بیت علیهم‌السلام نیز در فضیلت شاعرانی که در مدحشان بسرایند سخنان ارزشمندی بیان کرده‌اند (برای تفصیل نک: مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۶، ص ۲۳۰- ۲۳۲)

پس از بیان این مقدمات به بیان این مطلب می‌پردازیم که آیا اهل بیت علیهم‌السلام خود نیز شعر می‌سرودند؟ با وجود نهی قرآن از شاعری پیامبر، سرودن شعر توسط اهل بیت علیهم‌السلام چه حالتی خواهد یافت؟ و بر چه منوال خواهد بود؟

در مورد پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله و سلم نصّ صریح قرآن در نفی شاعری و کاتب بودن ایشان جای هیچ تردیدی را باقی نمی‌گذارد (برای نمونه نک: قرآن کریم، آیهٔ ۶۹ یس، آیهٔ ۴۱ الحاقّة، آیهٔ ۴۸ عنکبوت). ولی دربارهٔ حضرت علی علیه‌السلام منابع معتبر تصریح کرده‌اند که نخستین کاتب وحی بوده و افزون بر کتابت وحی، متون دیگری را نیز برای پیامبر کتابت می‌کرده است (نک: کلینی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۲۲۸؛ صدوق، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۲۸۴ - ۲۸۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۵ ش، ج ۱، ص ۳۱۳، ج۲، ص۴۴). پس در نتیجه پیامبر اسلام در این دو ویژگی (عدم کتابت و سرایش شعر) یگانه بوده و این حکم خاصّ ایشان بوده است و به اهل بیت علیهم‌السلام تسرّی نمی‌یابد. از دیگر سو جایگاه بلند اهل بیت در بلاغت، سخن سنجی و گشاده زبانی شهرهٔ عام و خاص است. امام علی علیه‌السلام در **نهج البلاغه** (خطبة ۲۳۲، ص ۴۴۸-۴۴۹) می‌فرماید: «إنّا لَأُمَرَاءُ الْكلامِ، و فينا تَنَشَّبَتْ عروقهُ، و علينا تَهَدَّلَتْ غُصونهُ»، یعنی: ما امیران مُلک سخنیم، ریشه‌های سخن در ما استوار گشته و شاخه‌های آن بر ما سایه افکنده است. در جای دیگر فرموده (همان، خطبهٔ ۲، ص ۳۵) : «لا يُقاسُ بآل محمد علیهم‌السلام من هذه الأمّة أحد» یعنی: از میان این امّت هیچ کس با اهل بیت علیهم‌السلام قابل قیاس نیست.

ابن ابی الحدید (۱۳۸۷ ق، ج ۱، ص ۲۴) دربارهٔ **نهج البلاغه** گفته که فروتر از سخن آفریدگار و فراتر از سخن آفریدگان است. امام سجاد علیه‌السلام نیز در آن خطبة معروف خود پس از واقعة کربلا اشاره فرمود که شش ویژگی از جمله فصاحت (گشاده زبانی) به ما خاندان نبوّت ارزانی شده است: دانش، بردباری، بخشش، گشاده زبانی، دلاوری و دوستی در دلهای خداباوران (خوارزمی، ۱۴۲۳ ق، ج ۲، ص ۷۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۵، ص ۱۳۸). عبیدالله بن زیاد

پس از سخنرانی حضرت زینب در شام، در مقام اِعجاب از سخنوری و زبان آوری آن حضرت، خطاب به او گفت که پدرت نیز شاعر بود (طبری، ۱۹۶۲-۱۹۶۷م، ج ۵، ص ۴۵۷).

این نکته نیز گفتنی است که وقتی سخن از شاعری اهل بیت علیهم‌السلام به میان می‌آید، مراد این نیست که ما با اشعاری از ایشان مواجه خواهیم شد که سراسر تخیّل و به دور از حکمت باشد؛ زیرا آنان شاعر به این معنای اصطلاحی نبودند، بلکه سروده‌های آن حضرات، پندهای منظوم در حکمت، زهد، دعا، مناجات، اخلاق فردی و اجتماعی است.

دربارهٔ شاعری امیر مؤمنان علیه‌السلام اختلافی در میان صاحب نظران نیست. ابن شهر آشوب (۱۳۸۵ ش، ج ۲، ص ۵۹) از جاحظ، ادیب نامبردار بصری (م. ۲۵۵ق) نقل کرده که علی [علیه السلام] شاعرترین فرد در میان صحابه بود. سعید بن مُسَیِّب (م. ۹۳ یا ۹۴ق) و عامر بن شَراحیل شَعْبی (م. ۱۰۴ق)، که هر دو از تابعین بودند، تصریح کرده‌اند که امام علی از دیگر خلفا شاعرتر بود (ابن عبد ربه، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۲۴۸؛ ابن عبد البر، ۱۳۸۰ ق، قسم ۳، ص ۱۲۲۵؛ قلقشندی، ۱۹۶۳م، ج ۱، ص ۲۷۲). حضرت علی علیه‌السلام گاه در حضور پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله و سلم شعر می‌خواند و مورد تحسین آن حضرت قرار می‌گرفت (برای تفصیل نک: طوسی، ۱۴۱۴ ق، ص ۲۱۱). علی علیه‌السلام شعر را ترازوی گفتار می‌دانست (ابن رشیق، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۲۸).

گفتنی است که از سده‌های پیشین، ادیبان آثاری را در گرد آوری سروده‌های اهل بیت علیهم‌السلام پدید آوردند. ظاهراً کهن ترین اثر در این زمینه **شعر الامام الحسن** علیه‌السلام است که گردآوری آن منسوب به ابوالحسن مدائنی (م.۲۲۵ق) است.[۱] دربارهٔ اشعار حضرت علی علیه‌السلام نیز ظاهراً قدیم ترین گرد آوری را عبدالعزیز بن یحیی جَلودی اَزْدی (م. ۳۳۰ یا ۳۳۲ق) به انجام رسانده بود با عنوان شعر علیّ علیه‌السلام (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۲۴۱). در برخی منابع برای سروده‌های حضرت علی علیه‌السلام ادّعای اجماع و تواتر شده است (نک: مبرّد، ۱۳۷۶ ق، ج ۳، ص ۱۸۹؛ جوالیقی، بی‌تا.، ص ۱۲۳؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۷ ق، ج ۵، ص ۲۱۷).

---

۱. البته در فهرستهای کهن نام این اثر جزء آثار ابوالحسن مدائنی نیامده است، ولی نسخه‌ای از آن متعلّق به سدة دوازدهم در دانشگاه تهران موجود بوده و فاضل پژوهشگر شیخ قیس بهجت عطّار آن را تصحیح و در ۱۴۴۰ ق در کربلا منتشر کرده است (نک: ادامة مقاله)

در منابع باقی مانده از سدهٔ دوم هجری، اشعار و رجزهایی از آن حضرت نقل شده است. در بخشهای برجای مانده از **سیرة ابن اسحاق** (م. ۱۵۱ق) بیست و نه بیت شعر موجود است (نک: ابن اسحاق، ۱۴۰۱ ق، ص ۲۲۴، ۳۰۰ - ۳۰۱) و در **کتاب العین** خلیل بن احمد فراهیدی (م. ۱۷۰ یا ۱۷۵ق) چهار رجز از آن حضرت نقل شده و مورد استشهاد قرار گرفته است (نک: خلیل بن احمد، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۱۳۳، ج ۳، ص ۳۱۸، ۱۷۹، ج ۵، ص ۵۹). ظاهراً ابیات منقول از امام علی علیه‌السلام در **سیرة ابن اسحاق** بیش از این بوده که به دست ما رسیده است. آقا بزرگ طهرانی (۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۴۳۲) از مجموعه‌ای از اشعار امام علی علیه‌السلام نام برده که منبع بخشی از آن، **سیرة ابن اسحاق** بوده است.

در کتاب **الفتنة ووقعة الجمل** از سیف بن عمر ضبّی (م. ۱۸۰ یا ۲۰۰ق) سه بیت شعر از امام علی علیه‌السلام (ص ۹۶-۹۷) و یک بیت شعر از امام مجتبی علیه‌السلام (ص ۶۹) آمده است. در کتاب **وقعة صفّین** از نصر بن مزاحم منقری (م ۲۱۲ق) سی و دو بیت شعر و پنجاه و سه بیت رجز از امام علی نقل شده است (برای تفصیل نک: وقعة صفّین، بخش فهرست اشعار، ص ۵۹۶ - ۶۰۷، و فهرست ارجاز، ص ۶۰۸ - ۶۱۲). در کتاب سترگ **مناقب آل ابی طالب** از ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ق) حدود ۲۰۲ بیت از امام علی، ۴۱ بیت از حضرت زهرا، ۳۴ بیت از امام مجتبی، ۷۹ بیت از امام حسین، ۶ بیت از امام سجّاد و ۱۳ بیت از امام صادق علیهم‌السلام نقل شده است (برای تفصیل نک: ابن شهر آشوب، ۱۳۸۵ ش، فهرست اشعار، ج ۵، ص ۳۳۵ - ۴۲۸). به همین ترتیب در منابع تاریخی و روایی سروده‌هایی از معصومین علیهم‌السلام نقل شده است. البته ذکر این نکته ضروری است که نمی‌توان همهٔ این ابیات را که در منابع به نام معصومین علیهم‌السلام آمده سرودهٔ ایشان دانست. برای نمونه حدود ۹۰ بیت شعر به امام رضا علیه‌السلام منسوب است (نک: مؤید، ۱۴۲۲ ق، ص ۵۲۹ - ۵۴۶). در تحقیقی که نگارنده آن را به انجام رساند معلوم شد که حدود دو سوم سروده‌ها از آن حضرت نبوده، بلکه امام رضا علیه‌السلام بدانها تمثّل جسته و استشهاد کرده است (برای تفصیل نک: قربانی زرّین، ۱۴۰۰ ش، ص ۱۵۳ - ۱۶۲).

در ادامه منابع تاریخی و روایی سروده هایِ اهل بیت علیهم‌السلام به ترتیب تاریخی تا **سدة هفتم هجری** در اینجا ذکر می‌شود. یادآوری این نکته نیز ضروری است که در ذکر نمونه‌های سروده‌ها به یک یا دو مورد بسنده می‌شود، زیرا ذکر همهٔ آنها مثنوی هفتاد من خواهد شد.

الف. منابع تاریخی و کتب تراجم:

۱. ابن اسحاق (پیش گفته)

۲. سیف بن عمر ضبّی (پیش گفته)

۳. نصر بن مزاحم (پیش گفته)

۴. ابن هشام (۱۳۵۵ ق، ج ۳، ص ۲۳۶)

۵. ابن سعد (۱۴۰۵ ق، ج ۲، ص ۱۱۲)

۶. ابن حبیب (۱۴۲۲ ق، ص ۱۲۰ - ۱۲۱)

۷. زبیر بن بکّار (۱۹۷۲م، ص ۱۱۱ - ۱۱۲)

۸. ابن قتیبه (۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۸۲ - ۱۸۳)

۹. بلاذری (۱۹۹۶م، ج ۲، ص ۱۴۰، ۳۶۹ - ۳۷۰، ۴۶۱)

۱۰. ثقفی (۱۳۵۴ ش، ص ۱۳۳ - ۱۳۴)

۱۱. یعقوبی (بی تا، ج ۲، ص ۲۴۳ - ۲۴۴)

۱۲. غلّابی بصری (۱۳۹۰ق، ص ۴۶)

۱۳. طبری (۱۹۶۲ - ۱۹۶۷م، ج ۴، ص ۳۸۸)

۱۴. ابن اعثم کوفی (۱۴۱۱ق، ج ۳، ص ۴۰)

۱۵. مسعودی (۱۹۷۹م، ج ۳، ص ۲۴۸)

۱۶. ابوالفرج اصفهانی (۱۳۶۸ ق، ص ۲۵)

۱۷. مرزُبانی (۱۳۷۹ق، ص ۱۳۰)

۱۸. باقلّانی (۱۴۱۴ق، ص ۱۶۷)

۱۹. مفید (۱۴۱۴ق، ج۲، ص ۹۳، ۸۱)

۲۰. مسکویه (۱۳۸۰ ش، ج ۱، ص ۵۳۲)

۲۱. ابونُعیم اصفهانی (۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۱۰۴)

۲۲. ابن حزم (۱۹۸۲ م، ص ۳۱۷)

۲۳. نسفی (۱۳۷۸ ش، ص ۳۹۲)

۲۴. خطیب بغدادی (۱۴۲۲ ق، ج ۱۴، ص ۳۶۶)
۲۵. حاکم جِشُمی (۲۰۲۴ م، ج ۲، ص ۴۴۸، ۴۵۲ – ۴۵۳)
۲۶. مَقْدِسی (۱۹۶۲م، ج ۴، ص۲۱۸)
۲۷. مجمل التواریخ و القصص، از مؤلّفی ناشناخته (۱۳۹۹ ش، ص ۶۴۱)
۲۸. ابن عساکر (۱۴۱۵ق، ج ۴۱، ص ۴۰۴ - ۴۸)
۲۹. ابن جوزی (۱۴۱۲ ق، ج ۵، ص ۹۱)
۳۰. حلّی (۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۲۱۸)
۳۱. رافعی قزوینی (۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۳۲۰)
۳۲. یاقوت حَمَوی (۱۹۹۳م، ج ۴، ص ۱۸۱۲)
۳۳. ابن اثیر (۱۳۸۵ ق، ج ۳، ص ۱۷۶)
۳۴. ابن اثیر (۱۴۱۵ - ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۶۱۵)
۳۵. ابن مستوفی اربلی (۱۹۸۰م، ج ۱، ص ۳۷۲)
۳۶. ابن دُبَیثی (۱۴۲۷ ق، ج ۳، ص ۴۴۵)
۳۷. مُحَلّی (۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۱۴۳ - ۱۴۷)
۳۸. ابن ابی الحدید (۱۳۸۷ ق، ج ۱۸، ص ۱۱۳ - ۱۱۴)
۳۹. ابن عدیم (۱۴۰۸ ق، ج ۶، ص ۲۸۳۳ - ۲۸۳۴)
۴۰. ابن خلّکان (۱۹۶۸م، ج ۲، ص ۶۸)
۴۱. بهاء الدین اربلی (۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۳۵۸)

ب. منابع روایی از خاصّه و عامّه:

۱. ابن ابی شیبه (۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۵۲۰)
۲. احمد بن حنبل (۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۶۴۶)
۳. احمد بن حنبل (۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۶۴۴، ۶۰۷)
۴. مسلم نیشابوری (۱۴۱۳ ق، ج ۲، ص ۱۴۴۱)
۵. ابن قتیبه (۲۰۱۰ م، ج ۲، ص ۱۰۱)

۶. ابن حزم سرقسطی (۱۴۳۲ق، ج ۲، ص ۵۹۷)
۷. ابن دُرَید (۱۴۰۰ ق، ص ۲۶)
۸. طبرانی (بی‌تا، ج ۷، ص ۱۹)
۹. ابن قولویه (۱۳۹۶ ش، ص ۱۹۵)
۱۰. صدوق (۱۴۱۰ ق، ص ۳۹۷)
۱۱. صدوق (۱۳۸۷ ش، ص ۳۷۵)
۱۲. صدوق (۱۳۶۳ش، ج ۱، ص ۷۲ - ۷۳)
۱۳ صدوق (۱۴۳۷ ق، ج ۲، ص ۳۲۸)
۱۴. خزّاز قمی (۱۴۳۰ق، ص ۳۵۵ - ۳۵۶، ۳۶۱)
۱۵. حاکم نیشابوری (۱۴۱۷ ق، ج ۳، ص ۵، ۱۲۴)
۱۶. ناطق بالحق (۱۳۹۵ق، ص ۳۷۰)
۱۷. بیهقی (۱۴۲۱ ق، ج ۶، ص ۳۴۴)
۱۸. طوسی (۱۴۱۴ق، ص ۴۶۸ - ۴۶۹)
۱۹. ابن عبد البر (۱۴۱۸ ق، ج ۲، ص ۳۴۰)
۲۰. اسفراینی (۱۴۳۷ ق، ص ۱۳۱ - ۱۳۵)
۲۱. اشرف جعفری (۱۴۴۶ ق، ص ۲۸۵، ۳۷۹، ۵۱۴)
۲۳. قُضاعی (۱۴۱۸ق، ص ۲۷۹ - ۲۹۹)
۲۳. فتال نیشابوری (۱۳۸۶ ق، ج ۲، ص ۴۵۲ - ۴۵۳)
۲۴. عماد الدین طبری آملی (۱۳۸۳ق، ص ۱۸۷)
۲۵. قطب الدین راوندی (۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۲۱۸)
۲۶. منتجب الدین رازی (۱۴۰۸ ق، ص ۷۶)
۲۷. ابن بطریق (۱۴۰۶ ق، ص ۱۳۷)
۲۸. ورّام (بی تا، ج ۲، ص ۷۷)
۲۹ ابن طاووس (بی تا، ص ۱۹۱ - ۱۹۲)

در پایان این نوشتار لازم است به کوشش‌هایی که جهت گردآوری اشعار اهل بیت علیهم‌السلام صورت پذیرفته اشاره شود.

دربارهٔ گردآوری اشعار امیر مؤمنان علیه‌السلام در نوشتار مشروحی که قرار است با عنوان «علی بن ابی طالب علیه‌السلام، دیوان اشعار» در **دانشنامهٔ جهان اسلام** بزودی منتشر شود به تفصیل بحث کرده ام. دیگر دیوان‌های اشعار معصومین علیهم‌السلام که به چاپ رسیده‌اند عبارتند از:

- **دیوان السیدة فاطمة الزهراء** علیهاالسلام، گردآوری حیدر کامل و محمد شراد حسانی، مکتبة الهلال، بیروت ۲۰۰۶ م.

- **دیوان الامام الحسن** علیه‌السلام، گرد آوری و شرح محمد شراد حسانی و حیدر کامل فرحان زرقانی، مکتبة الهلال، بیروت ۲۰۰۶م.

- **شعر الامام الحسن بن علی** علیه‌السلام، صنعة أبي الحسن المدائني، تحقیق و تکمیل قیس بهجة العطار، العتبة المقدسة الحسینیة، کربلاء ۱۴۴۰/ ۲۰۱۹ م.

این کتاب را حبیب راثی تهرانی به فارسی برگردانده و دفتر نشر فرهنگ اسلامی آن را در ۱۴۰۱ ش به چاپ رسانده است.

- **دیوان امام حسین** علیه‌السلام، گرد آوری محمد عبد الرحیم، ترجمة امیر جابری، انتشارات خورشید آفرین، تهران ۱۳۸۳ ش.

- **دیوان الامام السجاد زین العابدین علی بن الحسین** علیه‌السلام، تحقیق ماجد بن احمد العطیة، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، بیروت ۱۴۲۳/ ۲۰۰۲ م.

افزون بر این دیوانها مجموعه اشعار معصومین علیهم‌السلام نیز چندین بار یکجا به چاپ رسیده است:

- **الدر الثمین أو دیوان المعصومین**، گردآوری میرزا محمدعلی مدرس تبریزی خیابانی (اشعار منسوب به چهارده معصوم علیهم‌السلام)، زیر نظر آیت‌الله سبحانی در ۱۳۸۳ ش در قم چاپ شده است.

- **دیوان أهل البیت** علیهم‌السلام، از حیدرعلی مؤیّد، دارالعلوم، بیروت، ۲۰۰۲م.

- **معجم اشعار المعصومین** علیهم‌السلام **الواردة في بحار الانوار: ما نظموه و ما انشدوه**، با مقدمة غلامحسین مهدوی نژاد در ۱۳۷۸ ش در قم چاپ شده است.

- ترجمه و شرح اشعار منسوب به فاطمه زهرا (س) و امامان معصوم از فرزندان آن حضرت، از حسن عبداللهی، چاپ بوستان کتاب قم ۱۳۸۴ ش.

هم چنان که پیش تر گفته شد تمامی ابیات منسوب به اهل بیت علیهم‌السلام لزوماً سروده‌های آن حضرات نیست، بلکه باید این سروده‌ها مورد کنکاش قرار گیرد و سنجیده شود.

نتیجه

شعر در ادبیات جهان از جایگاه والایی برخوردار است و از بهترین راههای بیان احساسات و انتقال مفاهیم به دیگران است.

در میان قوم عرب، شعر والاترین هنر شمرده می‌شد و شاعر از جایگاهی افسانه‌ای برخوردار بود.

نهی صریح قرآن از عدم سرایش شعر و کتابت حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله ویژهٔ آن حضرت بود، زیرا کافران می‌خواستند با شاعر خواندن پیامبر، او را به دروغ گویی متهم سازند و اساس نزول وحی را انکار کنند.

این نهی قرآن به هیچ وجه به اهل بیت علیهم‌السلام تسرّی نمی‌یابد. به گواه تاریخ و روایات صحیح حضرت علی علیه‌السلام از نخستین کاتبان وحی بود.

فصاحت، رسایی و گشاده زبانی از ویژگی‌های بارز اهل بیت علیهم‌السلام بود که همگان بدان اذعان داشتند.

در منابع دست اول تاریخی و روایی ابیاتی از معصومین علیهم‌السلام نقل شده است که در اینجا استقصاء شده و معرفی گشته‌اند.

در این نوشتار شاعری اهل بیت علیهم‌السلام از دو جهت ثبوت و اثبات از منظر تاریخ و روایات مورد بررسی قرار گرفته است.

اهل بیت علیهم‌السلام قطعاً ابیاتی سروده اند، ولی نمی‌توان همهٔ اشعار منسوب به ایشان را صحیح دانست، و این استناد باید مورد مداقّه قرار گیرد و اعتبار سنجی شود.

مضامین سروده‌های اهل بیت علیهم‌السلام حکمت، زهد، مناجات، اخلاق فردی و اجتماعی و پندهایی منظوم به شمار می‌آیند.

سال بیست و دوم، شمارهٔ ۸۷، تابستان ۱۴۰۴

فهرست منابع

قرآن کریم

آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن، **الذریعة الی تصانیف الشیعة**، به کوشش علی نقی منزوی و احمد منزوی، بیروت، دار الاضواء ۱۴۰۳ق/ ۱۹۸۳م.

ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، **شرح نهج البلاغة**، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار احیاء التراث العربي ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷م.

ابن ابی شیبه، عبدالله بن محمد، **المصنف في الاحادیث والآثار**، تحقیق سعید محمد لحّام، بیروت، دارالفکر ۱۴۰۹ق/ ۱۹۸۹م.

ابن اثیر، علی بن محمد، **الکامل فی التاریخ**، بیروت، دار صادر ۱۳۸۵ ق / ۱۹۶۵م.

-------، **اسد الغابة فی معرفة الصحابة**، تحقیق علی محمد معوض و عادل احمد عبد الموجود، بیروت، دار الکتب العلمیة ۱۴۱۵ - ۱۴۱۷ق.

ابن اعثم کوفی، احمد بن علی، **کتاب الفتوح**، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الاضواء ۱۴۱۱ق/۱۹۹۱م.

ابن اسحاق، محمد، **سیرة ابن اسحاق**، تحقیق محمد حمید الله، قونیه ۱۴۰۱ق/۱۹۸۱م.

ابن بطریق، یحیی بن حسین، **خصائص الوحی المبین فی مناقب امیر المؤمنین علیه‌السلام**، تحقیق محمد باقر محمودی، تهران، مطبعة وزارة الارشاد الاسلامی ۱۴۰۶ق.

ابن جوزی، ابوالفرج عبد الرحمان بن علی، **المنتظم في تاریخ الملوك والامم**، تحقیق محمد عبد القادر عطا و مصطفی عبد القادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیة ۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲ م.

ابن حبیب، محمد، **کتاب اسماء المغتالین من الاشراف في الجاهلیة والاسلام و اسماء من قتل من الشعراء**، تحقیق سید کسروی حسن، بیروت، دار الکتب العلمیة ۱۴۲۲ق./ ۲۰۰۱ م.

ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، **الاصابة في تمیز الصحابة**، مصر، مطبعة السعادة ۱۳۲۸ ق.

ابن حزم اندلسی، علی بن احمد، **جمهرة انساب العرب**، تحقیق عبد السلام محمد هارون، قاهره، دار المعارف ۱۹۸۲ م.

ابن حزم سرقسطی، قاسم بن ثابت، **الدلائل علی معاني الحدیث بالشاهد والمثل**، تحقیق محمد حامد حاج خلف، رباط، مرکز الدراسات و الابحاث و احیاء التراث ۱۴۳۲ق./۲۰۱۱م.

ابن خلّکان، ابو العباس احمد بن محمد، **وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان**، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار صادر ۱۹۶۸م.

ابن دُبیثی، محمد بن سعید، **ذیل تاریخ مدینة السلام**، تحقیق بشّار عوّاد معروف، بیروت، دار الغرب الاسلامی ۱۴۲۷ق / ۲۰۰۶م.

ابن دُرید، محمد بن حسن، **کتاب المجتنی**، حیدر آباد دکن، مجلس دائرة المعارف العثمانیة ۱۴۰۰ ق./ ۱۹۸۰م.

ابن رشیق، حسن، **العمدة فی محاسن الشعر وآدابه و نقده**، تحقیق محمد محی الدین عبد الحمید، بیروت، دار الجیل ۱۹۸۱م.
ابن سعد، محمد، **الطبقات الکبری**، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار بیروت ۴۰۵ ق./ ۱۹۸۵م.
ابن سلّام جُمحی، محمد، **طبقات فحول الشعراء**، تحقیق محمود محمد شاکر، جدّه، دار المدنی ۱۹۸۰م.
ابن سینا، حسین بن عبد الله، **فن الشعر مع الترجمة العربیة القدیمة وشروح الفارابی و ابن سینا و ابن رشد**، تحقیق عبدالرحمان بدوی، قاهره، مکتبة النهضة المصریة ۱۹۵۳م.
ابن شهر آشوب، محمد بن علی، **مناقب آل ابی طالب**، تحقیق یوسف بقاعی، قم، ذوی القربی ۱۳۸۵ ش.
ابن طاووس، علی بن موسی، **التشریف بالمنن في التعریف بالفتن المعروف بالملاحم و الفتن**، قم [بی تا.].
ابن عبد البرّ، یوسف بن عبد الله، **الاستیعاب في معرفة الاصحاب**، تحقیق علی محمد بجاوی، قاهره، مکتبة نهفته مصر ۱۳۸۰ ق. /۱۹۶۰م.
ابن عبد ربّه، احمد بن محمد، **العقد الفرید**، تحقیق علی شیری، بیروت، دار احیاء التراث العربي ۱۴۰۹ ق./ ۱۹۸۹ م.
ابن عدیم، عمر بن احمد، **بغیة الطلب فی تاریخ حلب**، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دار الفکر ۱۴۰۸ق./ ۱۹۸۸ م.
ابن عساکر، علی بن حسن، **تاریخ مدینة دمشق**، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الفکر ۱۴۱۵ ق./ ۱۹۹۵ م.
ابن قتیبه، عبدالله بن سالم، **الامامة والسیاسة**، تحقیق علی شیري، بیروت، دار الاضواء ۱۴۱۰ق./۱۹۹۰م.
-------، **تأویل مشکل القرآن**، تحقیق احمد صقر، قاهره، دارالتراث ۱۳۹۳ ق./ ۱۹۷۳م.
-------، **غریب الحدیث**، تحقیق عبدالله جبوری، تونس، دار الغرب الاسلامی ۲۰۱۰م.
ابن قولویه، جعفر بن محمد، **کامل الزیارات و فضلها و ثواب ذلك**، تحقیق بهزاد جعفری، تهران ۱۳۹۶ ش.
ابن کثیر، اسماعیل دمشقی، **تفسیر القرآن العظیم**، تحقیق سید محمد و محمد فضل عجماوي وعدة من المحققین، مصر، جیزه، مؤسسة قرطبة ۱۴۲۱ق./ ۲۰۰۰م.
ابن مستوفی اربلی، مبارک بن احمد، **تاریخ اربل**، تحقیق سامی صقار، بغداد، دار الرشید ۱۹۸۰م.
ابن هشام، عبد الملك حمیري، السیرة النبویة، تحقیق مصطفی سقا، ابراهیم ابیاری و عبد الحفیظ شلبی، قاهره، مطبعة مصطفی البابي الحلبی ۱۳۵۵ ق./ ۱۹۳۶م.
ابوزید قرشی، **جمهرة اشعار العرب**، تحقیق علی محمد بجاوی، قاهره، دار نهضته مصر للطبع والنشر ۱۹۸۱م.
ابو فراس حمدانی، **دیوان ابی فراس الحمداني**، تحقیق علی بوملحم، بیروت، دار و مکتبة الهلال ۲۰۰۳ م.
ابو الفرج اصفهانی، علی بن حسین، **الاغانی**، قاهره، دار احیاء التراث العربی ۱۳۸۳ق.
-------، **مقاتل الطالبیین**، تحقیق احمد صقر، قاهره، مکتبة عیسی البابي الحلبی ۱۳۶۸ ق./ ۱۹۴۹م.
ابو نعیم اصفهانی، عبدالله بن احمد، **حلیة الأولیاء**، بیروت، دار الکتب العلمیة ۱۴۰۹ ق./ ۱۹۸۸م.
احمد بن حنبل، **فضائل الصحابة**، تحقیق وصی الله بن محمد عباس، مکّه، منشورات جامعة امّ القری ۱۴۰۳ ق.
-------، **مسند الامام احمد بن حنبل**، بیروت، دار احیاء التراث العربي ۱۴۱۴ق./ ۱۹۹۳م.

ارسطو، **هنر شاعری: بوطیقا**، ترجمة فتح الله مجتبائی، تهران، نشر اندیشه ۱۳۳۷ ش.
اسفراینی، یعقوب بن سلیمان، **قلائد الحکم وفرائد الکلم**، تحقیق: علی کاظم خضیر حویمدی کربلائی، نجف، دار التراث ۱۴۳۷ق.
اشرف جعفری، محمد بن طاهر، کلمات **سیّد العرب ابي الحسن علی بن ابی طالب صلوات الله علیه**، تحقیق مکتبة العلامة المجلسي بقم المقدسة، قم ۱۴۴۶ ق.
باقلّانی، محمد بن طیب، **اعجاز القرآن**، تحقیق احمد صقر، قاهره، دار المعارف [بی تا.].
-------، **تمهید الاوائل وتلخیص الدلائل**، تحقیق عماد الدین احمد حیدر، بیروت، مؤسسة الکتب الثقافیة ۱۴۱۴ق./ ۱۹۹۳م.
بلاذُری، احمد بن یحیی، **انساب الاشراف**، ج ۲، تحقیق محمود الفردوس العظم، دمشق، دار الیقظة العربیة ۱۹۹۶م.
بهاء الدین اربلی، علی بن عیسی، **کشف الغمة في معرفة الائمة**، تحقیق علی فاضلی، قم، المجمع العالمي لاهل البیت علیهم‌السلام ۱۴۲۶ق.
بیهقی، احمد بن حسین، **شعب الایمان**، تحقیق محمد سعید بسیونی زغلول، بیروت، دار الکتب العلمیة ۱۴۲۱ق./ ۲۰۰۰ م.
تنوخي، محسن بن علی، **المستجاد من فعلات الاجواد**، تصحیح محمد کرد علی، بیروت، دار صادر ۱۴۱۲ ق./ ۱۹۹۲م.
ثقفی، ابو اسحاق ابراهیم بن محمد، **الغارات**، تحقیق میر جلال الدین حسینی ارموی، تهران، انجمن آثار ملی ۱۳۵۴ ش.
جاحظ، عمرو بن بحر، **کتاب الحیوان**، تحقیق عبد السلام محمد هارون، مصر، مکتبة مصطفی البابي الحلبي ۱۹۶۹م.
جوالیقی، موهوب بن احمد، **شرح ادب الکاتب**، بیروت، دار الکتاب العربی [بی تا.].
حاکم جِشُمی، محسن بن محمد، **السفینة الجامعة لانواع العلوم**، تحقیق عبد الرحمان بن سلیمان سالمی، بیروت، دار المشرق ۲۰۲۴ م.
حاکم نیشابوری، محمد بن عبد الله، **المستدرك علی الصحیحین**، قاهره، دار الحرمین ۱۴۱۷ ق./ ۱۹۹۷ م.
حلّی، هبة الله بن ناصر، **المناقب المزیدیة في اخبار الملوك الاسدیة**، تحقیق صالح موسی دراکه و محمد عبد القادر خریسات، عمّان، مکتبة الرسالة الحدیثة ۱۴۰۴ق./ ۱۹۸۴م.
خزاز قمی، علی بن محمد، **کفایة الاثر في النصوص علی الائمة الاثني عشر**، تحقیق محمد کاظم الموسوی و عقیل الربیعی، قم، دلیل ما ۱۴۳۰ق.
خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی، **تاریخ مدینة السلام**، تحقیق بشّار عوّاد معروف، بیروت، دار الغرب الاسلامی ۱۴۲۲ق./۲۰۰۱ م.
خلیل بن احمد فراهیدی، **کتاب العین**، تحقیق مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، قم، دار الهجرة ۱۴۰۵ق.

خواجه نصیر الدین طوسی، **اساس الاقتباس**، تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، تهران، دانشگاه تهران ۱۳۶۷ ش.

-------، **معیار الاشعار**، تصحیح محمد فشارکی، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب ۱۳۸۹ ش.

خوارزمی، ابو المؤید موفق بن احمد، **مقتل الحسین** علیه‌السلام، تصحیح محمد سماوی، قم، دار الهدی ۱۴۲۳ق.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **المفردات في غریب القرآن**، تصحیح محمد سید کیلانی، بیروت، دار المعرفة [بی تا.].

رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد، **التدوین في اخبار قزوین**، تصحیح عزیز الله عطاردی، بیروت، نشر عطارد ۱۴۰۸ق./ ۱۹۸۷م.

زبیر بن بکّار، **الاخبار الموفقّیات**، تحقیق سامی مکی العانی، بیروت، عالم الکتب ۱۴۱۶ ق./ ۱۹۹۶م.

زمخشری، محمود بن عمر، **تفسیر الکشّاف**، بیروت، دار الکتب العلمیة ۱۹۹۵م.

سیف بن عمر ضبّی، **الفتنة ووقعة الجمل**، تصحیح احمد راتب عرموش، بیروت، دار النفائس ۱۴۰۶ق./ ۱۹۸۶م.

شفیعی کدکنی، محمد رضا، **موسیقی شعر**، تهران، نشر آگه ۱۳۷۶ ش.

صدوق، محمد بن علی بن بابویه، **الامالی**، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات ۱۴۱۰ ق./ ۱۹۹۰م.

-------، **التوحید**، تصحیح هاشم حسینی طهرانی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی ۱۳۸۷ ش.

-------، **الخصال**، تحقیق علی اکبر غفّاری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی ۱۳۶۳ ش.

-------، **عیون اخبار الرضا** علیه‌السلام، تصحیح مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، قم ۱۴۳۷ ق.

-------، **کمال الدین وتمام النعمة**، تحقیق علی اکبر غفّاری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی ۱۴۰۵ ق.

-------، **من لا یحضره الفقیه**، تحقیق علی اکبر غفّاری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی ۱۴۱۴ق.

طبرانی، سلیمان بن احمد، **المعجم الکبیر**، تحقیق حمدی عبد المجید سلفی، قاهره [بی‌تا.].

طبری، محمد بن جریر، **تاریخ الرسل والملوک: تاریخ الطبري**، تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم، بیروت، دار سویدان ۱۹۶۲ - ۱۹۶۷ م.

طوسی، محمد بن حسن، **الامالی**، تصحیح مؤسسة البعثة، قم ۱۴۱۴ق.

عسکری، ابو هلال حسن بن عبد الله، **کتاب الصناعتین**، تحقیق علی محمد بجاوی و محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، دار الفکر العربی (بی تا).

عماد الدین طبری آملی، **بشارة المصطفی لشیعة المرتضی**، نجف، مطبعة الحیدریة ۱۳۸۳ ق./ ۱۹۶۳م.

غلّابی بصری، محمد بن یحیی، **وقعة الجمل**، تصحیح محمد حسن آل یاسین، بغداد، مطبعة المعارف ۱۳۹۰ ق./ ۱۹۷۰م.

فتّال نیشابوری، محمد بن حسن، **روضة الواعظین**، تصحیح حسین اعلمی، بیروت، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات ۱۴۰۶ ق./ ۱۹۸۶م.

قدامة بن جعفر، **نقد الشعر**، تحقیق محمد عبد المنعم خفاجی، بیروت، دار الکتب العلمیة [بی تا.].

قربانی زرّین، باقر، «واکاوی سروده‌های منسوب به حضرت رضا علیه‌السلام»، فرهنگ رضوی، ش ۳۴، تابستان ۱۴۰۰ ش.
قضاعی، محمد بن سلامة، **دستور معالم الحکم و مأثور مکارم الشیم**، تصحیح برکات یوسف هبود، بیروت، دار الارقم ۱۴۱۸ ق./ ۱۹۹۷م.
قطب راوندی، سعید بن هبة الله، **الخرائج و الجرائح**، تحقیق مؤسسة الامام المهدی علیه‌السلام، قم ۱۴۰۹ق.
قلقشندی، احمد بن علی، **صبح الاعشی فی صناعة الانشا**، قاهره، وزارة الثقافة والارشاد ۱۹۶۳م.
قمی، علی بن ابراهیم، **تفسیر القمّی**، تصحیح السید طیب موسوی جزائری، مطبعة النجف ۱۳۸۷ ق.
کشّی، محمد بن عمر، **معرفة الرجال**، اختیار الشیخ الطوسی، تصحیح حسن مصطفوی، مشهد، دانشگاه مشهد ۱۳۴۸ ش.
کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، تحقیق علی اکبر غفّاری، بیروت، دار التعارف ۱۴۰۱ق.
مبرّد، محمد بن یزید، **الکامل في اللغة والادب**، تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم و السید شحاته، قاهره، مکتبة نهضته مصر ۱۳۷۶ ق./ ۱۹۵۶م.
مجلسی، محمد باقر، **بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار**، بیروت، مؤسسة الوفاء ۱۴۰۳ق./ ۱۹۸۳م.
مجمل التواریخ و القصص (از مؤلفی ناشناخته)، تصحیح اکبر نحوی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار ۱۳۹۹ ش.
مُحلّی، حمید بن احمد، **الحدائق الوردیة في مناقب ائمة الزیدیة**، تصحیح مرتضی بن زید محطوری حسنی، صنعاء، مکتبة مرکز بدر ۱۴۲۳ق.
مرزُبانی، محمد بن عمران، **معجم الشعراء**، تحقیق عبد الستار احمد فراج، قاهره، مطبعة عیسی البابي الحلبي ۱۳۷۹ ق./ ۱۹۶۰م.
مسعودی، علی بن حسین، **مروج الذهب ومعادن الجوهر**، تصحیح شارل پلّا، بیروت ۱۹۷۹م.
مسکویه، احمد بن محمد، **تجارب الأمم**، تصحیح ابوالقاسم امامی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۸۰ ش.
مسلم نیشابوری، مسلم بن حجاج، **صحیح مسلم بن حجاج**، تصحیح محمد فؤاد عبدالباقی، استانبول و تونس، دارالدعوة و دارسحنون ۱۴۱۳ق./۱۹۹۲م.
مصباح الشریعة ومفتاح الحقیقة (منسوب به امام جعفر صادق علیه‌السلام)، تصحیح عمرو بن معدیکرب الهمدانی، صنعاء، مؤسسة الهمداني الثقافیة ۲۰۲۰م.
مفید، محمد بن محمد، **الاختصاص**، تصحیح علی اکبر غفّاری، بیروت، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات ۱۴۰۲ ق./ ۱۹۸۲ م.
-------، **الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد**، تحقیق مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام لتحقیق التراث، بیروت، دار المفید ۱۴۱۴ ق./ ۱۹۹۳م.
مَقْدسی، مطهر بن طاهر، **کتاب البدء والتاریخ**، تصحیح کلمان هوار، پاریس ۱۸۹۹ - ۱۹۱۹، چاپ افست تهران، مکتبة الاسدی ۱۹۶۲م.

منتجب الدین رازی، علی بن عبیدالله، **الاربعون حدیثا عن اربعین شیخا من اربعین صحابیاً في فضائل الامام امیر المؤمنین علی بن ابی طالب** علیه‌السلام، قم، مکتبة العلامة المجلسي ۱۴۰۸ ق.

منوچهری دامغانی، احمد بن قوص، **دیوان منوچهری دامغانی**، تصمیح سید محمد دبیرسیاقی، تهران، انتشارات زوار ۱۳۷۰ ش.

مؤید، علی حیدر، **دیوان اهل البیت** علیهم‌السلام، بیروت، دار العلوم ۲۰۰۲ م.

میدانی، ابوالفضل احمد بن محمد، **مجمع الامثال**، تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم، بیروت، دار الجیل ۱۴۰۷ ق./ ۱۹۸۷م.

ناطق بالحقّ، یحیی بن حسین، **تیسیر المطالب في امالی الامام ابی طالب**، تصحیح یحیی عبد الکریم فضیل، بیروت، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات ۱۳۹۵ ق./۱۹۷۵م.

نجاشی، احمد بن علی، **فهرست اسماء مصنفی الشیعة المشتهر برجال النجاشي**، تصحیح سید موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی ۱۴۰۷ق.

نسفی، عمر بن محمد، **القند في ذکر علماء سمرقند**، تصمیح یوسف هادی، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب ۱۳۷۸ ش.

نصر بن مزاحم منقری، وقعة صفّین، تحقیق عبد السلام محمد هارون، بیروت، دار الجیل ۱۹۹۰م.

نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر، **چهار مقاله**، تصحیح محمد قزوینی و محمد معین، تهران، کتابخانه ابن سینا ۱۳۴۳ ش.

نهج البلاغه، گردآوری شریف رضی، تصحیح صبحی صالح و فارس تبریزیان، قم، دار الهجرة ۱۴۱۹ق.

ورّام، مسعود بن عیسی، **تنبیه الخواطر ونزهة النواظر المعروف بمجموعة ورّام**، تهران، انتشارات آخوندی [بی تا.].

یاقوت حموی، یاقوت بن عبد الله، **معجم الادباء**، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار الغرب الاسلامی ۱۹۹۳ م.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن واضح، **تاریخ الیعقوبی**، بیروت، دار صادر [بی تا.].